

FILOZOFICKÁ FAKULTA
UNIVERZITY KARLOVY
V PRAZE

**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Історичний факультет**

**Філософський факультет Карлового університету в Празі
Кафедра центральноєвропейських студій**

Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни

**Матеріали міжнародної наукової конференції
16 – 17 жовтня 2014 року**

Ужгород – 2015

УДК 94 (477.87) (063)
ББК ТЗ (4УАР – 43 АК) ЛО
ПЗ2

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
ДВНЗ «УжНУ» (протокол №2 від 28 вересня 2015 р.)

Упорядники: Фенич В.І.,
Шніцер І.О.

Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни: матеріали
міжнародної наукової конференції 16 – 17 жовтня 2014 р. – Ужгород:
Видавництво «Шарк», 292 с.

У збірнику представлено статті й матеріали учасників
міжнародної наукової конференції «Підкарпатська Русь в роки Другої
світової війни». Автори статей досліджують різні аспекти історії
Підкарпатської Русі в роки Другої світової війни та їх міжнародний
вимір.

Видання призначено для науковців, викладачів, студентів, усіх,
хто цікавиться історією Підкарпатської Русі.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну
думку, що може не збігатися з поглядами упорядників.
Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків
несуть автори публікацій.

Видання здійснено за фінансової підтримки голови Громадської
асоціації «Музей збройних сил Словацької республіки 1939 – 1945»
(Občianske Združenie "Múzeum ozbrojených zložiek Slovenskej
republiky 1939 – 1945") *Франтішека Гайдоша*

ISBN 978-617-7132-34-8

Зміст

Передмова	5
Štátoprávne aktivity na Podkarpatskej Rusi v rokoch 1938 – 1939 a ich ohlas na Slovensku Stanislav KONEČNÝ	7
Problém východnej hranice Slovenska na prelome rokov 1938/1939 v kontexte autonómie Podkarpatskej Rusi a rozbitia Č-SR Michal SCHVARC Martin PEKÁR	26
Структура та озброєння чехословацької армії на території Підкарпатської Русі станом на 1938 р. Тетяна ПОПОВИЧ	43
Maďarské teroristické útoky na Podkarpatskú Rus od októbra 1938 do marca 1939 Pavel MIČIANIK	52
Угорські концентраційні табори Крива та Вор'юлопош (березень- липень 1939 р.) Юрій СЛАВІК	89
Долаючи етнічні стереотипи та національні міфи: Греко-Католицька Церква в підкарпатській історіографії 1890 – 1945 рр. Володимир ФЕНИЧ	102
Maďarská správa Podkarpatské Rusi (1938/1939 – 1944) Andrej TOTH	126
Період Регентського комісаріату Підкарпатської території у дзеркалі місцевої нормотворчості Чілла ФЕДИНЕЦЬ Степан ЧЕРНИЧКО	137

maďarského státu pak skončil stejně, jak začal: zavedením vojenské správy Podkarpatské Rusi v březnu 1944, i když poslední civilní „správce“ Podkarpatské Rusi Pál Vilmos Tomcsányi setrval ve funkci ještě další dva měsíce a do Budapešti se vrátil až v květnu. Posledním maďarským administrátorem Podkarpatské Rusi byl András Vincze, jehož hlavní úlohou byly vojenské přípravy v souvislosti s blížící se frontou. Jeho poslední úlohou však nakonec nebyla vojenská obrana Podkarpatské Rusi před Rudou armádou, ale naopak její vojenské vyklizení, resp. evakuace. Vincze byl oficiálně v této funkci „obránce“ Podkarpatské Rusi od 1. dubna 1944 do 19. října 1944.³⁶

Анотація

Угорська влада на Підкарпатській Русі (1938/1939 – 1944 рр.)

У статті автор висвітлює діяльність будапештської влади, яка була спрямована на повернення території Підкарпатської Русі до складу угорської держави в 1938 – 1939 рр. Угорська окупація краю в 1939 р. створила нову політико-правову ситуацію на Підкарпатській Русі. Запровадження регентського комісаріату визначало особливий статус Підкарпатської території у державно-правовій системі Угорщини. Велику увагу у статті приділено аналізу законопроекту про Підкарпатське Воеводство.

УДК 94 (477.87) : 340.14

Період Регентського комісаріату Підкарпатської території у дзеркалі місцевої нормотворчості

Чілла ФЕДИНЕЦЬ

Степан ЧЕРНИЧКО

Про період Регентського комісаріату Підкарпатської території (1939–1944) існує багато досліджень у сфері історії, права, мовної політики тощо. Спільним недоліком широкої палітри досліджень – від видань маргінальних до респектабельних творів історичного характеру є те, що до сьогодні предметом вивчення не була внутрішня історія регіону на рівні місцевої нормотворчості. У дослідженні аналізуються напрями, сфери та насамперед зміст місцевої політики в контексті державних прагнень. Зокрема, простежуються, чи були такі сфери компетенції, в яких рішення приймалися на місці, і, виходячи з цього, тривав пошук відповіді на питання, чи ця адміністративна одиниця відповідала своєму особливому статусу в рамках адміністративно-територіального поділу Угорщини тільки назвою, окремими особливостями чи і глибшим змістом.

В Угорщині у період між двома світовими війнами законотворчу діяльність з 1920 по 1926 роки здійснювали однопалатні Національні Збори, а в 1927–1945 роках – двопалатний парламент (Палата представників і Верхня палата). До Національних Зборів та пізніше до Палати депутатів депутати обиралися. До Верхньої палати потрапляли не шляхом виборів, а визначалися чи призначалися головним чином відповідно до виконуваних церковних чи світських функцій або за титулом.

Зі створенням Австро-Угорської монархії угорська виборча система по суті не змінилася. 1877 року до закону про виборче право внесли зміни, якими кількість осіб, яким надавалося виборче право, збільшувалася до 7%. Розширення виборчого корпусу відбулося лише після Першої світової війни. Восени 1919 року відповідно до нововведень уряду Іштвана Фрідріха (постанова прем'єр-міністра №5.985 від 1919 р.) частка населення, що отримувала виборче право, збільшилася з 7 до 40%, жінки також отримали активне виборче право, а відкрите голосування епохи дуалізму (1867–1918 рр.) було змінено на таємне.

³⁶ FEDINEC – VEHEC, s. 174.

У 1922 році були внесені нові зміни до виборчого законодавства (постанова прем'єр-міністра №2.200 від 1922 р.), що стали радикальним поверненням назад. Частка осіб, що мають виборче право, була зменшена до 30%, також було відновлено інститут відкритого голосування. З 245 депутатів 195 потрапляло до парламенту шляхом відкритого голосування. Виборцем мав право бути чоловік, що досяг 24-річного віку та закінчив 4 класи початкової школи. Для жінок віковий ценз становив 30 років, освітній ценз – 6 закінчених класів, а у разі відсутності освіти – наявність 3 дітей або окремого домогосподарства з власних доходів. У випадку відкритого голосування виборці мали вголос заявити перед виборчою комісією, кого вони підтримують. Зміни 1922 року парламент вмістив у рамки закону №XXVI від 1925 р.

1938 року народився новий, останній для цього періоду виборчий закон (Закон №XIX від 1938 р.), який містив чимало нововведень: повністю таємне голосування, віковий ценз для чоловіків збільшено до 26 років, а для жінок – 30 років, у великих містах передбачалися вибори за пропорційною системою (за партійними списками), а в провінційних округах – за партійними та мажоритарними списками.

За правління Міклоша Хорті всього було проведено шість парламентських виборів: у 1920-му, 1922-му, 1926-му, 1931-му, 1935-му та 1939-му роках. Переможцем на усіх виборах ставала одна і та сама партія, яка, щоправда, неодноразово зазнавала перетворень і змінювала назву: у 1922–1932 роках діяла під назвою «Egységes Párt» (Єдина партія), між 1932–1938 роками – «Nemzeti Egység Pártja» (Партія національної єдності), а в 1939–1944 роках – «Magyar Élet Pártja» (Угорська партія життя). На кожних виборах партія отримувала тверду парламентську більшість і формувала уряд.¹

Останні вибори цієї епохи відбулися наприкінці травня 1939 року, після них аж до кінця війни проходили тільки довибори. На територіях, приєднаних до Угорщини під час політики ревізйонізму, в тому числі й на Закарпатті, вибори не проводилися.

Частина Підкарпатської Русі, населена угорцями, відійшла до Угорщини в листопаді 1938 року після Першого віденського арбітражу, а території, заселені русинами, – у березні 1939 року

внаслідок військової операції. В угорське законодавство рішення Першого віденського арбітражу було введено Законом №XXXIV «Про возз'єднання з державою територій Верхньої Угорщини, повернутих Угорській Святій Короні» від 1938 року, а приєднання русинських територій – Законом №VI «Про возз'єднання з державою Підкарпатських територій, повернутих Угорській Святій Короні» від 1939 року. Обома законами передбачалося, що з цих територій члени Верхньої палати – так само, як і по всій Угорщині – призначаються за посадами або правом довічного спадку, а депутатів нижньої палати (Палати представників) Державних Зборів – на відміну від способу, передбаченого угорським законодавством, – кооптують.

Параграфом 2-м Закону №XXXIV від 1938 року передбачалося: «З сенаторів і депутатів, обраних населенням з територій Верхньої Угорщини, даним законом депутатами Державних Зборів, членами угорського парламенту, скликаного 27 квітня 1935 року, стануть ті, кого за поданням прем'єр-міністра Угорської Корони своїми постановами запросять обидві палати парламенту».² Депутати Верхньої Угорщини (включаючи і шістьох закарпатців) стали членами угорського парламенту з 5 грудня 1938 року. Вони складали «групу депутатів Верхньої Угорщини». Усі були членами Об'єднаної угорської партії (Egyesült Magyar Párt), створеної 1936 року в чехословацьких Нових Замках (Nové Zámky). 15 березня 1940 року ця партія влилась до складу правлячої партії – Угорську партію життя (Magyar Élet Pártja).

Параграфом 2-м Закону №VI від 1939 року передбачалося: «До того часу, поки стане можливим провести вибори депутатів Державних зборів на Підкарпатській території, даним законом депутатами Державних зборів, членами угорського парламенту, скликаного 10 червня 1939 року, стануть ті з сенаторів і депутатів, обраних населенням Підкарпатської території, чи обраних за списками партій або під час довиборів, чи ті з членів Національної ради, обраних корінним населенням Підкарпатської території, кого за поданням прем'єр-міністра своїми постановами запросять обидві палати парламенту. Кількість запрошених таким способом осіб не

¹ Romsics Ignác, Nyíltan vagy titkosan? A Horthy-rendszer választójoga. // *Rubicon*, 1990, №2.; Választójog-történeti forrásgyűjtemény. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/TantargyiProgramok/segedanyag_doc/kepes/A_magyar_valaszt_jog_jogforrasok.pdf (30-01-2015).

² 1938. évi XXXIV. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről. // 1000 év törvényei. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8089> (30-01-2015)

може перевищувати десяти».³ Десятьох осіб з Регентського комісаріату Підкарпатської території було кооптовано до угорського парламенту після запровадження цивільного управління краєм.

У параграфі 4 Закону №VI від 1939 року йшлося: «Міністерству доручається організувати проведення виборів депутатів Державних Зборів на Підкарпатській території до 30 червня 1940 року». Однак цього не відбулося. 31 грудня 1939 року був опублікований Закон №XVIII «Про вибори депутатів Державних Зборів на територіях Верхньої Угорщини та Підкарпатського регіону, приєднаних до Угорської Святої Корони»⁴ від 1939 р., яким для Підкарпатської території передбачалося виділення 11 мандатів (за кількістю районів Регентського комісаріату Підкарпатської території). Але і цей закон не був виконаний. 19 червня 1940 року під час виступу в парламенті прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі зазначив, що до 30 червня на Підкарпатській території необхідно було провести вибори, однак через війну їх довелося відкласти на невизначений час. Замість виборів були продовжені повноваження запрошених раніше депутатів.

В Угорщині після початку Другої світової війни набули чинності ті положення Закону №II «Про оборону держави» від 1939 року, якими уряду під час війни надавалися надзвичайні повноваження. Міністерства отримували право регулювати важливі з погляду обороноздатності питання власними постановами. Такі постанови уже після їх прийняття мала затверджувати спеціальна парламентська комісія, куди були делеговані члени з обох палат законодавчого органу.

Починаючи з 1867 року, закони та офіційні постанови в Угорщині з'являлися в офіційному друкованому органі уряду. З 1867 по 1944 рік це був «Budapesti Közlöny» – «Будапештський Вісник»,⁵ який виходив раз на тиждень. Крім цього, існував окремий збірник законів («Országos Törvénytár» – «Державний збірник законів») та

збірник постанов («Magyarországi Rendeleték Tára» – «Збірник постанов Угорщини»)⁶. Обидва видання виходили з 1867 по 1945 рік.

Протягом кількох років після компромісу 1867 року закони оголошувалися безпосередньо в Державних Зборах, а починаючи з 1881 року, їх розміщували в «Державному зводі законів». Закони публікувалися однією мовою – угорською, однак міжнародні договори, які теж друкувалися тут, виходили мовою оригіналу та в перекладі угорською. За часів дуалістичної монархії усі закони в Угорщині публікувалися в окремих збірниках мовами національних меншин (німецькою, хорватською, румунською, словацькою, сербською, русинською та італійською). Постанови протягом усього періоду з'являлися в «Будапештському віснику», набуття ними чинності не залежало від публікації у «Зводі постанов Угорщини». Цей збірник виходив раз на рік і вміщував вибрані постанови.⁷

У період між 1938 та 1944 роками в Угорщині був усього один регіон, що адміністративно не входив до тогочасної системи жуп, а становив окрему територіально-адміністративну одиницю. Це були землі, на яких проживали русини, тобто території сучасного Закарпаття, визначені рішеннями Першого і Другого віденських арбітражів. Тогочасна офіційна назва краю – Регентський комісаріат Підкарпатської території. Кілька місяців після приєднання у регіоні була військова адміністрація, пізніше постановою прем'єр-міністра №6.200 від 7 липня 1939 року було введено цивільне управління краєм.

Постанова прем'єр-міністра №6.200 «Про тимчасове впорядкування адміністративного управління Підкарпатської території, повернутих Угорській Святій Короні» передбачала, що адміністративне управління Регентського комісаріату Підкарпатської території складатиметься з трьох рівнів: органи державного управління, райони та окремі населені пункти. Регентський комісаріат очолював регентський комісар, якому в роботі допомагала очолювана головним радником комісія, що складалася з восьми членів, засідала на регулярній основі та «давала відгуки й вносила пропозиції». Регентського комісара, головного радника та членів комісії призначав прем'єр-міністр, керівників органів державного

³ 1939. évi VI. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről. // 1000 év törvényei. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8100> (30-01-2015)

⁴ 1939. évi XVIII. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszatért felvidéki területeken és a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területen országgyűlési képviselők választásáról. // 1000 év törvényei. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8112> (30-01-2015)

⁵ Budapesti Közlöny, 1867–1944. // Digitalizált Törvényhozási Tudástár. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/jogforrasok/hivatalos-kozlonyok/item/416-budapesti-kozlony-1867-1944> (30-01-2015)

⁶ Magyarországi Rendeleték Tára. // Digitalizált Törvényhozási Tudástár. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/jogforrasok/rendelet-ek-tara/item/404-magyarorszag-irendelet-ek-tara> (30-01-2015)

⁷ Kiss Elemér et al. (eds.), *A Magyar Hivatalos Közlöny 150 éve.* – Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 1998. 17–27. pp.

управління та їх заступників – міністр внутрішніх справ, а членів рад населених пунктів з «виключно місцевих чоловіків» призначав керівник району. Повноваження регентського комісара відповідали повноваженням наджупана, що керував жупою. До сфери його компетенції входили також управління освітою, що у випадку жуп здійснював директор з питань освіти.

§11 Постанови прем'єр-міністра №6.200 від 1939 року передбачав, що на території комісаріату офіційними мовами є угорська і «угроруська». Визначалося, що регентський комісар має заснувати офіційне видання, де двома мовами паралельними колонками друкуватимуться державні закони та постанови, «дія яких поширюється і на Підкарпатську територію», а також накази регентського комісара, накази та оголошення керівників органів державної влади. У параграфі також йшлося, що міністерські постанови набувають чинності з моменту публікації в офіційному друкованому органі – «Будапештському Віснику», «однак згадані постанови – по можливості одночасно з їх публікацією в «Будапештському Віснику» – необхідно публікувати в офіційному друкованому органі Підкарпатської території угорською та угроруською мовами».

Двомовний офіційний друкований орган Регентського комісаріату «Kárpátaljai Közlöny – Подкарпатський Вістник», як і «Будапештський Вістник», виходив раз на тиждень, по неділях. Нумерування продовжувалося протягом року, а з початком наступного – знову розпочиналося з першого номеру. Вперше газета побачила світ 30 липня 1939 року, останній номер вийшов 24 вересня 1944 р. під №39 за поточний рік. Видавцем газети виступав регентський комісар Підкарпатської території. Відповідальним редактором видання став др. Вільмош Болаш (Balás Vilmos). Передплачувати газету могли і органи влади, і приватні особи. Обсяг видання коливався від 20 до 40 сторінок. Друкувалася газета в ужгородській державній друкарні (офіційна назва: ужгородський відділ Угорської королівської державної друкарні). Відповідальним за випуск був директор друкарні Йозеф Тороцької (Töröczkői József).

Про Йозефа Тороцької збереглося дуже мало інформації. Його ім'я двічі зустрічається в протоколах Ради міністрів Угорщини у період до кінця Другої світової війни. На засіданні 12 грудня 1936 року йому було присвоєно «звання провідного службовця Угорської королівської державної друкарні» та зараховано до VIII

тарифікаційного розряду.⁸ На засіданні 27 червня 1939 року Тороцької було призначено «керівником відділу державної друкарні з переведенням у VII тарифікаційний розряд».⁹ Це вказує на те, що влітку 1939 року його перевели з Будапешта до Ужгорода.

Мало знаємо і про Вільмоша Болаша. Можна припустити, що це той самий Вільмош Болаш, який був одним із засновників Літературно-культурного товариства службовців комітату імені Іштвана Дендеші, створеного в Будапешті 1932 р. (діяло до 1948 року). Мета товариства – розвиток національної культури на територіях, що були втрачені Угорщиною за умовами Тріанонського договору. У часи заснування Болаш був будапештським «письменником, істориком, а також почесним нотарем».¹⁰ У 1942 році Підкарпатське наукове товариство видало 23-сторінкову історично-етнографічну працю В.Болаша.¹¹

Якщо наші припущення правильні, то Болаш і Тороцької були «варягами» – призначені на повернуті території «з материнської держави», тобто не місцеві. В угорській мові називали таких чиновників так: «ejtőernyősök», дослівно – «парашутисти».

З точки зору змісту газета складалася з трьох частин. Основну частину становила так звана «Офіціальна частина», де публікувалися постанови центральної влади. Між 1939 та 1942 закони друкувалися у додатку до газети. Якщо сама газета була двомовна, то в додатку закони публікувалися лише «угроруською» мовою. У деяких номерах була розміщена також частина «Распоряжения регентского комиссара». І остання частина – «Объявление», де переважно друкувалися оголошення про продаж рухомого і нерухомого майна, вакансії, оренду, курси підготовки для службовців тощо.

Дослідження, присвячені цій епосі, переважно згадують, що газета публікувала законодавчі акти центральної влади та місцеві юридичні документи, однак ще ніхто не аналізував, наскільки це твердження відповідає дійсності. Ми ретельно переглянули всі номери, і можемо стверджувати, що місцеві накази зустрічаються

⁸ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944. 1936. december 12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59848> (30-01-2015)

⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944. 1939. június 27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59905> (30-01-2015)

¹⁰ Jankovics József, Az irodalmi társaságok mint a Gyöngyösi-kultusz ápolói. In: CSÖRSZ RUMEN István, (ed.), *Ghesaurus*. – Budapest: rec.iti, 2010. 625–636. pp.

¹¹ Balás Vilmos, *Az Erdős Kárpátok és a Nagy-Alföld, ruszinok és magyarok*. – Ungvár, 1942.

всього кілька разів на рік, і навіть вони не стільки місцеві, скільки є подальшим поширенням рішень центральної влади. Наприклад, у №20 від 11 травня 1941 року регентський комісар звертає увагу посадових осіб органів місцевого самоврядування та начальників загонів протиповітряної оборони на наказ Міністерства оборони №102.955/eln. 35.-1941, що регулював порядок необхідних під час повітряної тривоги дій (с. 22–23).

Причини такої ситуації розкриваються серед іншого й у висловлюваннях регентського комісара Міклоша Козми, який публічно виступав як прихильник автономії. Однак насправді він вважав, що обіцянку про запровадження автономії виконати неможливо, а «рутенське Підкарпаття» також треба включити в систему жуп. У конфіденційному листі до міністра внутрішніх справ Ференца Керестеш-Фішер він писав: «Це було б ідеальним рішенням, яке вивело б нас з тупика, куди ми політично потрапили, пообіцявши автономію».¹² Саме тому рубрика «Накази регентського комісара» була найтоншою. Вже під час призначення 22 вересня 1940 року в Ужгороді Козма відзначив: «Мовні та культурні права населення Підкарпатського краю, для яких угорська мова не є рідною, визначають угорські закони та однозначна позиція угорського уряду. [...] Я хочу звернути на ці питання всеохопну увагу, однак відразу ж зауважу, що культурна свобода для рутенців чи інших нацменшин не може означати політичної свободи та сепаратизму. Як відповідно до інтенцій уряду я гарантую для них мовну та культурну свободу, так само я гарантую, що будь-який відхід від угорської державної ідеї та вірності державі буде суворо каратися».¹³

Прем'єр-міністр Пал Телекі постійно лобіював прийняття закону про автономію Підкарпатського Воєводства, однак цей законопроект так і не був проголосований. Зрештою, сам Телекі, зважаючи на існуючі внутрішні політичні обставини та війну, відмовився від наміру надати автономію слов'янському народу, що проживає вздовж східного кордону країни.

Під час дискусії на засіданні уряду 23 липня 1940 р., зокрема, прозвучало: «На території воєводства, згідно з пропозицією, рутенська мова буде офіційною мовою, рівноправною з державною мовою. однак з рівноправністю рутенська не стає державною мовою;

рівноправність означає, що на території воєводства рутенська така сама офіційна, як і угорська».¹⁴

Повчальне і варте уваги те, як під час дискусії учасники наводили доводи щодо національного етноніму, керуючись насамперед політичними мотивами, попри те, що сам Телекі з цим не погоджувався. В одному з листів 2 серпня 1939 року прем'єр-міністр писав: «Треба усвідомлювати, що на Підкарпатті угроруська мова є не мовою національної меншини, а другою державною мовою. Мовне питання необхідно розглядати як практичне, і ні за яких обставин не можна з нього робити політичне питання».¹⁵

Юрист Іштван Едєд, повірений Пала Телекі з питань Підкарпатського Воєводства, так підсумував думки, які прозвучали на засіданні щодо використання етнонімів: «Перед та під час світової війни здебільшого офіційною була назва «рутенський». Закон «Про Руську Крайну» від 1918 використовував назву «русини (рутени)». Під час чехословацького правління почали використовуватися етноніми «руський», «малоруський», а серед нових спробували запозичити і «український». [...] На використання етноніму впливає і міжнародне становище. Зважаючи на політику Польщі чи на можливе створення України, використання слова «український» є небажаним. На мою думку, так само треба добре подумати над використанням якоїсь форми слова «руський». Нам треба засвідчити те, що цей народ говорить цілком самостійною мовою, що це цілком окремий від інших народ, тому з цієї точки зору найбільше переваг має назва «рутенський», що використовувалася й до війни, оскільки рутенів в інших державах нема. А ось назва «угроруський» натякає на братство з угорським народом». Зрештою Едєд додає: «Власне, це питання вже вирішене. Закон №1939/VI. говорить тільки про населення Підкарпаття, а постанова прем'єр-міністра №6.200/1939 вже використовує назву «угроруський»».¹⁶

При адміністрації регентського комісара було створене бюро перекладів, яке за короткий час підготувало двомовний варіант всіх типових формулярів, бланків, ділових паперів, офіційних та поштових штампів, розклади руху поїздів тощо. Тут перекладали і тексти, які публікував регіональний «Официальный органъ», тобто «Подкарпатский Вѣстникъ».

¹² Цитата за: Vasas Géza, *Az elaltatott alkotmány: a kárpátaljai vajdaság ügye 1939–1940-ben*. In: FEDINEC Csilla (ed.), *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. – Pozsony: Kalligram, 2014. 90. p.

¹³ Kozma Miklós, *Beszédek, cikkek, előadások, 1935–1940*. IV. k. – Budapest, 1940. 281–282. pp.

¹⁴ Egyed-iratok. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár. Ms 10.734/9.

¹⁵ Egyed-iratok. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár. Ms 10.734/15.

¹⁶ Egyed-iratok. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár. Ms 10734/23.

Запровадження офіційної двомовності та щоденне застосування двомовного діловодства знову актуалізувало мовне питання, що вже протягом тривалого часу розділяло місцеву інтелігенцію краю. Адже угорська влада мала вирішити, яку мову поряд з угорською вона вважає в регіоні другою державною: велико(руську), українську (малоруську) чи, можливо, літературний мовний варіант, що ґрунтувався б на місцевих слов'янських говорах (руський, русинський). Угорщина з трьох конкуруючих мовних напрямів у краї однозначно підтримала руський, поблажливо ставилася до великоруського і практично заборонила українську мовну лінію та перешкоджала українофільському рухові. У такому контексті не дивно, що мова перекладів Віснику мала свої особливості.

У перших номерах офіційного органу тексти склалися на основі граматики Августина Волошина від 1907 року.¹⁷ Влітку 1940 р. в Ужгороді регентським комісаром була видана «Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений»¹⁸, що мала служити цілям кодифікації русинської літературної мови. Редколегію очолював Олександр Ільницький, головний радник регентського комісара Жігмонда Перені. У листі до прем'єр-міністра Пала Телекі регентський комісар зазначив, що граматика, «з одного боку, зупинить мовну боротьбу на Закарпатті, яка триває вже понад два десятиліття (і яку часто штучно підігрівала чеська влада), і таким чином дасть рутенам можливість далі спільно розвивати рідну мову, з іншого – поставить бар'єр перед відчужуючим впливом, який відчувався внаслідок користування іноземними (українською, великоруською) мовами».¹⁹ Передмову до видання написав начальник відділу релігії та освіти Юлій Марина (тому видання багато хто називав «граматикою Марини»). Автор передмови окремо зупинився на мовних правах місцевих русинів, підкреслив значущість граматики та висловив думку про необхідність повернутися до принципів, які містяться в граматиках, виданих А. Волошином у 1907 та 1919 роках.

Наказ №8.888 регентського комісара від 20 серпня 1940 р. передбачав обов'язкове використання «граматики Марини» в підкарпатських освітніх закладах, починаючи з 1940–1941

навчального року.²⁰ Так само, від цього саме ця граматика складала основу для перекладів угорськомовних текстів на руську.

Однак «граматика Марини», яка до того ще й отримала численну критику,²¹ не змогла вирішити проблеми ні стандартизації та кодифікації, ні проблеми викладання мови в школі. Наприклад, як вказував і М. Капраль,²² у граматиці де-не-де перемішувалися місцеві та великоруські мовні норми. Тому вже у найближчий час світ побачила нова русинська граматика.

У 1941 році з'явилася нова «Грамматика руського языка»²³ Івана Гарайди. Регентський комісар окремим розпорядженням зробив використання цієї граматики обов'язковим, а наказ міністра релігії та освіти №27.300 від 1941 р. визнав її офіційною граматикою. Після виходу в світ граматика Гарайди слугувала для написання офіційних текстів руською мовою Підкарпатської території, зокрема, коли робили переклади для «Подкарпатского Вѣстника».

У передмові граматики автор зазначає: важко написати граматику такої мови, що вже має численні граматики різного спрямування, кожна з яких отримала багато критики, оскільки інтелігенція до сьогодні не змогла досягти єдиної позиції в мовному питанні. Задекларована автором мета – створення такої граматики, що змогла б кодифікувати найбільш зрозумілий для народу мовний варіант на основі спільних діалектів і одночасно стати зразком для книговидавництва. Адже раніше, спираючись на такі граматики, як зауважує І. Гарайда, писали тексти для народу, які йому важко було зрозуміти.

З передмови граматики випливає, що мовний варіант, який автор хоче унормувати, є своєрідним компромісом між місцевими мовними різновидами. Головний редакційний принцип – етимологічний, і тільки у закінченнях автор йде за розмовною мовою. У той же час він вважає за зразок живу розмовну мову, якою спілкуються місцеві

²⁰ Капраль Михаил (ред.), *Русинський дайджест 1939–1944. III/1. Кроника. Тексти з ужгородських новинок „Нова Недѣля” и „Карпатска Недѣля” 1939–1941 гг.* – Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2010. 133. p.

²¹ Русофільську критику граматики дивись: Г. Геровській – В. Крайняниць (ред.), *Разборь граматики угрорусского языка.* – Унгварь, 1941. Див. ще Мозер Міхаель, *Прощання з українством: декілька завваг про мовну історію русинів за влади Міклоша Гортія.* // *Humaniora: Slavica Tartuensia* IX (2011). 231–251. pp.

²² Капраль Михаил, *Русский язык в Подкарпатье (1938–1944).* // *Studia Russica* XX (2003). 178–179. pp.

²³ Иванъ Гарайда (Harajda János): *Грамматика руського языка.* – Ungvár: Kárpátaljai Tudományos Társaság, 1941. Репринтне видання з передмовою Івана Петровці було здійснене 2009 р. в Ужгороді.

¹⁷ А. Волошин: *Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan.* – Ungvár: Unio Könyvnyomda Részvénytársaság, 1907.

¹⁸ *Грамматика угрорусского языка для средних учебных заведений.* – Ungvár: Kárpátaljai Területi Kormányzói Biztosi Hivatal, 1940. 114 o. (Ужгород: Регентський комісаріат Підкарпатської території, 1940. 114 с.)

¹⁹ Цитата за: Marina Gyula: *Ruténsors – Kárpátalja végzete.* – Nagyszőlős: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1977/1999. 144. p.

мешканці. Автор також відзначає, що ніхто не перешкоджає місцевій інтелігенції освоювати інші слов'янські мови, однак ніхто не може заборонити й вивчення рідної мови.

Проаналізувавши мову граматики Гарайди, доходимо до несподіваного висновку. Теоретики окремої русинської літературної мови вважали, що ця норма повинна базуватися на місцевих підкарпатських говорах (насамперед на марамороському), на мові художніх творів XVIII ст., а також церковнослов'янській мові і, головне, наближатися до народної розмовної мови. І хоча в місцевих слов'янських діалектах до сьогодні спостерігається сильний вплив угорської мови (у першу чергу в лексиці, але також і на інших рівнях мови²⁴), однак ні мова граматики Гарайди, ні тексти «Подкарпатского Вѣстника» не відображають наслідків контактування з угорською мовою.²⁵ Йосип Дзендзелівський вказує й на те, що серед мовних явищ, кодифікованих Гарайдою, нема жодного такого, ізгласа якого не виходила б за межі тогочасного (і сучасного) Закарпаття.

Набагато менше вдалося позбутися впливу норм російської (великоруської) літературної мови, тому будова речень їхніх текстів дуже схожа до російського синтаксису.²⁶ Так, наприклад, текст оголошення під назвою „Объявление о конкурсѣ” у номері 19 від 4 травня 1941 року починається практично російською мовою: «Объявляю конкурс на освободившееся мѣсто участкового врача...» (с. 27).

Так само, на першій сторінці наступного, 20 номеру журналу від 11 травня 1941 року у тексті розпорядження міністерства №2.620/1941 читач знаходить речення, які сформульовані відповідно до кодифікованої норми згаданої граматики; норма цього тексту далека від руської народної мови, але близька до великоруської літературної: «Если для цѣли обезпеченія сельскохозяйственныхъ работъ [...] не обходимо использование исполненій для народной

обороны, то по распоряженію оного предпринимае мѣры министр народной обороны въ согласіи съ министромъ земледѣлія...».

Доказом того, що граматика Гарайди не вирішила всі питання кодифікації, свідчать переклади офіційного вісника. Отже, у номері 52 від 26 грудня 1943 р. (с. 6) знаходимо фрагмент міністерського розпорядження у такому викладі: «Тотѣ лѣкарѣ, которымъ на приключенныхъ назадъ, респективно занятыхъ назадъ территорияхъ оправненость къ уживанню титула лѣкаря-спеціалиста уже была признана на основѣ правовыхъ нормъ, дѣйствующихъ подчасъ чужой окупаціѣ, суть оправненѣ и дальше къ уживаню титула отповѣдного лѣкаря-спеціалиста, ос колько были принятѣ до дакотрой отечественной лѣкарской коморы.»

Якщо в 1941 році вісник оголошував роботу для «участкового врача», в 1943 році вже йдеться про «лѣкаря-спеціалиста». Лексика перекладу наближається до народної розмовної мови, але відчувається вплив російської.

На основі аналізу текстів щотижневика «Подкарпатский Вѣстникъ» можемо погодитись із словами Юрія Шевельова. Узагальнюючи питання мовної війни першої половини XX століття нашого регіону, він стверджує: «Мовний хаос, ясна річ, існував, але не слід надавати йому занадто великого значення. Три позірно групи – русини, українці й росіяни – в дійсності не стояли так далеко одна від одної, як може видатися з полемічних статтів. Чистою літературною українською мовою не видавалося майже нічого, літературною російською дуже мало, переважно твори авторів не місцевого походження. Практично все друковане мало в собі елементи місцевих говірок, різниця полягала в питомій вазі тих домішок. З цього погляду відмирання традиційної форми „русинської мови” залежало не від того, що вона синтезувалася в різних текстах з іншими мовами. Це був закарпатський спосіб переходу до справжньої літературної мови, чи то української, чи російської».²⁷

Anotace

Období Regentského komisariátu Podkarpatského území v zrcadle místní předpisové činnosti

Tento článek analyzuje směr, sféry a především obsah místní politiky v rámci vládních záměrů. Zejména sleduje se, zda byli takové pravomoci, ve kterých bylo rozhodnutí přijatá na místě, a na tomto základě, výběr odpovědí na otázku, zda je správní

²⁴ Див. детальніше: Балецкий Эмиль, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. // *Studia Slavica* IV (1958). 23–46. pp.; Дзендзелівський Йосип, До питання про мадяризм в говорах Закарпатської області. На матеріалах Лінгвістичного атласа. Част. I. In: *Доповіді та повідомлення УжДУ*. Серія Філології 2 (1959). 61–64. pp. і т.д.

²⁵ Дзендзелівський Йосип, І. А. Гарайда як філолог і громадський діяч. In: Б. Галас (ред.), *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. – Ужгород: Патент, 1993. 142–156. pp.; Він же: Гарайда як філолог. // *Acta Hungarica* 1996/1997, VII/VIII. 144–167. pp.; Капрань Михаил, Языковая ситуация в Подкарпатье 1938–1944 гг. // *Slavica Tartuensia* VIII (2008). 190. p.

²⁶ Дзендзелівський Йосип, Гарайда як філолог, 154. p.

²⁷ Шевельов Юрій, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*. – Київ: Сучасність, 1987. 254. p.

jednotka zodpovědná její zvláštnímu statusu v rámci administrativně-územního členění Maďarska pouze podle jména, jednotlivých funkcí nebo má i hlubší význam.

УДК 94 (477.87) – 057.65 «1939/1945» : 355.425.4 (437)

Obyvatelé Podkarpatské Rusi v československém zahraničním odboji na Západě (1939 – 1945)

Jiří PLACHÝ

Ještě 5. listopadu 1944 prezident republiky Edvard Beneš ve svém sdělení členům Slovenské národní rady, kteří se v té době zdržovali v Londýně, výslovně uvedl: „*Republika bude složena ze čtyř zemí: Čechy, Morava, Slovensko, Podkarpatská Ukrajina. Každá země bude mít: 1) zemský sněm, 2) zemskou exekutivu.*“¹ Ve svém vánočním poselství do vlasti, kterou odvysílala BBC dne 23. prosince 1944, pak zopakoval: „*V českých zemích bude správa česká, na Slovensku slovenská [a] na Podkarpatsku ukrajinsko-ruská.*“²

Přes pochyby, které čas od času zaznívají na Benešovu adresu ohledně jeho úmyslů předat Podkarpatskou Rus dobrovolně Sovětskému svazu, je mimo jakoukoliv pochybnost, že vedení československého zahraničního odboje považovalo tuto zemi po celou válku za integrální součást státu.

V politické rovině se to projevilo již krátce po uznání československého prozatímního zřízení ve Velké Británii jmenováním zástupce Podkarpatské Rusi, mladého právníka a sociálně-demokratického politika JUDr. Pavla Cibere členem Státní rady v říjnu 1940. Byl prvním nečeským, resp. neslovenským členem tohoto orgánu, což především po

¹ Edvard BENEŠ, *Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky*. Londýn 1945, s. 237-238.

² Edvard BENEŠ, *Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty*. Londýn 1945, s. 155-158. V obou případech je však zřejmá nejednoznačná terminologie používaná i v londýnském exilu ve vztahu k nejvýchodnější části předválečné republiky. Zatímco ve většině úředních dokumentů byl v době války používán ústavou kodifikovaný termín „Podkarpatská Rus“ a od něj odvozené adjektivum „podkarpatoruský“ (viz pozn. 18), na podzim 1944 je patrná snaha po zavedení nového označení, které by reflektovalo národnostní posun u velké části tamního obyvatelstva směrem k ukrajinskému proudu. Státní tajemník v ministerstvu zahraničních věcí PhDr. Hubert Ripka (1895–1958) se pokusil tento trend definovat v přednášce proslovené 20. října 1944 v Podkarpatském klubu v Londýně. Nastínil v ní zároveň plánované postavení Podkarpatska v poválečném Československu. Setrvání země v rámci republiky odvozuje jednak od teorie právní kontinuity ČSR a jednak od faktické vůle tamních obyvatel, projevené mj. jejich nezanedbatelnou přítomností v jednotkách čs. zahraniční armády. V následujících dnech Ripka usilovně pracoval na rozvedení těchto tezí, které měly vyjít jako brožura pod názvem „Podkarpatská Ukrajina“. Práce na ní dokončil 5. listopadu 1944. Vzhledem k vývoji politické situace však tato práce zůstala pouze v rukopise. (Srov.: Jiří PLACHÝ, *Co s „Podkarpatskou Ukrajinou“? Přednáška ministra Huberta Ripky v Podkarpatském klubu v Londýně dne 20. října 1944*. Podkarpatská Rus, 4, 2014, s. 7-8.)

територію, що тепер вже належала до СРСР. Шляхом аналізу графі «національність» в списках осіб, заяви на оптацію котрих були відхилені, можемо відзначити, що більшість прохачів ідентифікувала себе все ж зі східнослов'янським етнічним елементом. Переважно всі особи, яким відмовили намагались будь-якими способами залишитись в ЧСР. На жаль, важко встановити який процент займають люди, що не отримали дозвіл на оптацію та нелегально залишились на території ЧСР, проте були упіймані і насильно репатрійовані, серед всіх репатріантів до СРСР з Чехословаччини в другій половині 40-х років XX століття. Це питання потребує подальшого детального вивчення.

Anotace

Analýza seznamu osob, kterým bylo zakázáno právo na opce československého občanství v rámci dohody mezi Československem a Sovětským svazem dne 29. června 1945

Autor se zabývá procesem přestěhování v rámci dobrovolné volby státní příslušnosti na základě opce, která se konala v letech 1945-1947 mezi Československem a SSSR a řídila se podle Dohody ze dne 20. června 1945. Zejména je analýza seznamu osob, které už bydleli v Československu a jim bylo zakázáno právo na opce československého občanství. Zkoumají se aspekt etnické identity těchto osob na základě rubriky seznamu "národnost".

Відомості про авторів

Jaroslav VACULIK – prof. PhDr., CSc., Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta.

Milan HAUNER – Univ.prof., PhDr., Ph.D., University of Wisconsin=Madison.

Pavel MIČIANIK – M.A., Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica.

Stanislav KONEČNÝ – PhDr., CSc., Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied.

Andrej TOTH – Mgr. et Mgr., Ph.D., Slezská univerzita v Opavě a Vysoká škola ekonomická v Praze.

Jiří PLACHÝ – PhDr., Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Vojenský historický ústav.

Jan DVOŘÁK – Mgr., Ústav pro studium totalitních režimů.

Zdenko MARŠÁLEK – Mgr. et Mgr., Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

David HUBENÝ – Mgr., Národní archiv v Praze, Oddělení fondů samosprávy a státní správy z let 1918–1945.

Michal SCHVARC – PhDr., Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Katedra histórie.

Martin PEKAR – Ph.D., Doc., PaedDr., Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Filozofická fakulta, Katedra histórie.

Martin MAREK – Mgr., Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno.

Jan ŠTEFANICA – JUDr., Ph.D., Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislavě, Katedra právních dějin.

Чілла ФЕДИНЕЦЬ – PhD, Інститут досліджень меншин Центру суспільних наук Угорської академії наук.

Володимир ФЕНИЧ – кандидат історичних наук, доцент, історичний факультет ДВНЗ «УжНУ», кафедра історії України.

Степан ЧЕРНИЧКО – PhD, к.ф.н., Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II.

Ігор ШНИЦЕР, кандидат історичних наук, доцент, історичний факультет ДВНЗ «УжНУ», кафедра нової і новітньої історії та історіографії.

Юрій СЛАВІК – аспірант кафедри історії України, історичний факультет ДВНЗ «УжНУ».

Тетяна ПОПОВИЧ – здобувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії, історичний факультет ДВНЗ «УжНУ».

Павло ХУДІШ – аспірант кафедри історії України, історичний факультет ДВНЗ «УжНУ».

Наукове видання

***Підкарпатська Русь
в роки Другої світової війни***

Матеріали міжнародної наукової конференції
16 – 17 жовтня 2014 року

Видання здійснено за фінансової підтримки голови Громадської асоціації «Музей збройних сил Словацької республіки 1939 – 1945 рр.» (Občianske Združenie "Múzeum ozbrojených zložiek Slovenskej republiky 1939 – 1945") *Франтішека Гайдоша* та фірми AFG SECURITY-CORPORATION, s.r.o. (www.afg.sk)

ISBN 978-617-7132-34-8

Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний.

Формат видання 60x84/16.

Умов. друк. арк. 13.2 Зам. № 65. Наклад 300 прим.

Видруковано ПП «АУТДОР - ШАРК»

88000, м. Ужгород, пл. Жупанатська, 15/1.

Тел.: 3-51-25. E-mail: office@shark.com.ua

*Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції*

Серія 3т № 40 від 29 жовтня 2012 року